

CSABA LÁSZLÓ

Az átalakulás fejlődéselmélete

A tanulmány a közép-kelet-európai országok átalakulását a posztwashingtoni konszenzus megközelítésében vizsgálja. Arra a kérdésre keresi a választ, hogy mennyiben bizonyult sajátosnak és elméletileg is újnak a térség tapasztalata a fejlődésgazdaságtani irodalom egészének összefüggésében. Mennyiben építhetünk az intézménymentes főáram felismeréseire a folyamatok értékelésében, illetve megalkotható-e az átalakulás tisztán közgazdasági elmélete?*

Immár tizenhárom éve, hogy a lengyel kerekasztal-megállapodások 1989. áprilisi megkötésével térségünkben elindult a rendszerváltozás, és az itt élő népek – a szovjet modell zsákutcájából kihátrálva – esélyt kaptak a világfejlődés főáramába való visszatérésre. Ez az időszak bizonyára már alkalmas arra, hogy elméleti igényű tanulmányok megfogalmazására is vállalkozzunk. Megvizsgáljuk, mi maradt a „tranzitológiából” egy olyan időszakra, amikor már az átalakulás éllovasai belátható közelségbe kerültek az Európai Unióhoz. Ez máris mélyrehatóan meghatározza helyzetüket, nem engedve teret annak a sajátos, kelet-európai „kapitalizmusmutánsnak”, ami az integrációból tartósan kimaradó országok sajátjává vált.

A „mit tanultunk” kérdésre a következő szerkezetben keressük a választ. Először áttekintjük a szűkebben vett átmenetkutatások néhány fontosabb eredményét. Majd a felismeréseket a kevésbé fejlett országok tanulmányozásának új eredményeivel vetjük egybe. Ezt követően a rendszerváltozás (máig lezáratlan) szakaszának feladatait a nyugat-európai jóléti modellek reformjával állítjuk párhuzamba. Végül arra keressük a választ, hogy *milyen alapon születhetnek meg azok a közösségi választások, amelyek révén majd az Európai Unió Kelet felé kibővíthetővé válik. Megközelítésünk az összképre irányul, az elméleti újdonságokat keressük* – így a részletek igazolása sok esetben elkerülhetetlenül a hivatkozásokban felsorolt elemzésekre marad –, hogy ezúttal saját (vélt) hozzáadott értékünket bocsáthassuk nyilvános vitára.

Az átalakulás gazdaságtanának útja: az ideológiától a fenntartható fejlődésig

A szovjet birodalom összeomlása – a közgazdasági irodalom közmegegyezése és a történeti irodalom többsége szerint – történelmileg szükségszerű volt ugyan, gyorsasága és időpontja azonban mindenkit meglepetésként ért. A helyzetet tömören jellemzi az a tény, hogy 1990 decemberében a világ legfejlettebb országait tömörítő G7 houstoni csúcserte-

* A cikk az Europa Univerzitat Viadrina FIT intézetének tízéves tevékenységét lezáró nemzetközi konferencia megnyitó plenáris előadásán alapul (Frankfurt/O., 2001. október 11–12.). Köszönettel tartozom *Hurician Islamoglu* kritikái észrevételeiért.

kezletén csak olyan nemzetközi szervezeteket tudtak megbízni a szovjet gazdasági helyzet föltérképezésével, amelyek közös vonása csupán az volt, hogy a *Szovjetunió egyiknek sem volt tagja*. Így az OECD, az IMF és a Világbank munkatársai közös erővel – tőlük függetlenül az Európai Közösségben is hasonló módon – külső szakértőkre támaszkodva, elkészítettek ugyan egy vaskos tanulmánykötetet (*IMF/OECD/IBRD* [1991]), de mire közreadták, az államalakulat és így az elemzés tárgya megszűnt. A politikától független nyugati tudományos kutatásban is zűrzavar uralkodott azonban, hiszen a szovjetológusok inkább a térség nyelveit és szokásait ismerték, mint a standard közgazdaságtant, az elméleti szakembereknek viszont – a nemzetközi szervezetekhez hasonlóan – hiányzott a tapasztalásuk. Mint *Murrell* [1995] nagy ívű áttekintése bemutatta, a posztkommunista sajátosságokra vonatkozó ismeretek hiányát a fejlődő országokkal meghúzott felszínes párhuzamok és a tankönyvi tételek intézményektől független alkalmazása lett volna hivatott pótolni.

A nyugati gazdaságpolitikai tanácsadók – részben az időhiány miatt – ennél is inkább „hozott anyagból” dolgoztak. A „megoldást” a piacgazdasággal kapcsolatos, nemritkán ideologikus módon formált tantételek átvétele és a fejlődő országokból már ismert receptúrák alkalmazása jelentette.

Az egyszerű (standard) megoldások kritikátlan erőltetése, az ideologikus előítéletekhez társulva, gyakran maga alá rendelte a helyi viszonyok elemzését. Ez pedig – mint *Stiglitz* [2000] (552–557. o.) visszaillesztő elemzése bemutatja – éppen azon *kontextuális elemek mellőzéséhez vezetett*, amelyekben áll vagy bukik az, hogy egy elméletileg igazolt összefüggés a gyakorlatban milyen hatásokkal (és mellékhatásokkal) jut érvényre. Az egyes részterületek elvileg helytálló alapon induló reformja így gyakorta kétes eredményeket hozott. A példákat a térség kutatói tetszés szerint sorolhatják: a magyarországi energetika (szabályozást megelőző) privatizációjától az Oroszországban 1992–1993-ban a (hiperinfláció kellős közepén) bevezetett vagyonszerzési és az 1999-ben Kazahsztánban (tőkepiac nélkül) teljes körben bevezetett magánfedezeti elven működő nyugdíjrendszereig.

Az érme másik oldalaként viszont az sem kérdéses, hogy a térség közgazdasági – országokként jelentős eltéréssel, de általános érvénnyel – *kevésbé voltak felkészülve* a rendszerváltás gazdasági és elméleti kihívásaira. A reform-közgazdaságtan többnyire eleve a piaci szocializmus szabta keretekben mozgott, nem a valódi piaci modellt vizsgálta, így a fordulattal tárgyát és módszerét veszítette. Még Magyarországon is, ahol a közgazdasági gondolat a nyolcvanas évek végére már egyértelműen meghaladott mindenfajta szocializmust, és valódi, tőkepiacra és magántulajdonra alapuló piaci modellt szorgalmazott (*Kornai* [1989], [2000], *Csaba* [2002]), ez a felismerés csak korlátozottan hatotta át az 1988–1991-es időszak gazdasági és törvényalkotási gyakorlatát, ami részben abból fakadt, hogy 1989 őszéig a közigazgatás a radikális terveket nem vette komolyan (esetenként jégre tette), utána viszont a napi válságkezelés (a fizetéseketelenség elkerülése) kötötte le minden erejét. Az egykori ellenzéki pártok elképzeléseit – 1956 örökségeként – a harmadikutas, vegyes gazdasági, öngazgató szervezetek uralták, ahol a verseny és a magántulajdon eleve korlátozott, alárendelt szerepre volt kárhóztatva (*Laki* [1989], *Lányi* [1996]). Mint az idézett áttekintésekből is megállapítható, a rendszerváltó pártok programja inkább populista és esetenként kevésbé piacpárti vonásokat mutatott, mint a Németh-kormány időszakában elfogadott kormányzati szervezetek.

A főntebb bíráló (önkritikai) észrevételek nem kívánják azt sugallni, hogy a közgazdasági szakma eleve képtelen lett volna a valós nehézségek értelmezésére és megoldására. Már a legkorábbi elemzések (*Blommestein–Marrese–Zecchini* [1990]) kiemelték a stabilizáció és a magántulajdoni rendszer kiépítésének megkerülhetetlen voltát. A világgazdasági nyitáshoz, a külkereskedelmi és a devizamonopólium felszámolásához a helyi

elemzők a legjobb nemzetközi erővel összefogva készítettek elemzéseket és javaslatokat (Köves–Marer [1991]). Már a politikai fordulat előtt – utóbb már népi humor tárgyává válóan túlbuzgó módon – megkezdődött a külföldi szakértők bevonása. Itt a nemzetközi pénzügyi szervezetek mellett a magánszféra, a nyugati kormányok és – a társulási egyezmény révén – az EK/EU játszott meghatározó szerepet, utóbbi főleg a jogharmonizálás révén. A PHARE-program kiterjesztésével az EU önálló politikai szereplőként jelent meg, sajátos tanácsokkal látva el az átalakuló államokat (Portes [1991]). Ez utóbbi – a gyarmatosításról szóló legendák ellenében – a gyakorlatban rendre (és kezdettől) *kooperatív vállalkozás volt*, ahol a helyi szakértők érdemi részt kaptak (ha a végső ajánlást a politikai szintnek természetesen megfelelő saját apparátusa készítette is). A kutatási eredmények sokszerzős kötetekben és kutatási jelentésekben rendre nyilvánosságot kaptak.

Az évtized első felének közgazdasági irodalma két részre osztható. A nagyobbik, *politikaorientált részben* az utóbb lényegtelenek vagy félrevivőnek bizonyult kérdések voltak túlsúlyban. Ilyen volt a sokkterápia vagy fokozatosság témája, a „hogyan ússzuk meg szociálisan érzékenyen a stabilizációt”, a miként szaporítsuk a hazai tulajdonosokat, valamint a hogyan lehetne kapitalizmust (nagy)tőkésékek nélkül működtetni kezdetű társasjáték, és persze a kárpótlás meg a vagyoneértékesítés királyi útja. Az *elméleti megközelítésű* kisebbik részben viszont sor került a nyugati irodalom újdonságainak alkalmazására. Ezek közé tartozott az az – utóbb nagy karriert befutott – fölvetés, ami a *koalícióképzést* és a lemaradó rétegek kompenzálását tekintette az átalakulás fenntarthatósági peremfeltételének (Roland [1991]). Elemzések készültek a *fiskális föderalizmus* elvének alkalmazhatóságáról (Schneider [1993]), valamint a magántulajdon és a *vállalatirányítás* (*corporate governance*) közeli kapcsolatáról mint a hatékonyságnövelés előfeltételéről (Dallago [1993]).

A térségbeli elemzők a magánosítást gyakorta főképpen vagy kizárólag hatalmi-politikai kérdésnek tekintették, ahol a legtöbb érdemi közgazdasági szempont a vállalatok *életképessé tétele* (*turnaround*), és – makroszinten – az életképessé vált vállalatok *nemzetgazdasági súlya* voltaképpen másodlagos. A lényeg az új posztkommunista berendezkedésben egzisztenciálisan érdekelt új társadalmi réteg kiépítése szinte bármi áron (Chubais–Vishnevskaja [1995]). Ebben a forradalmi, társadalomátszabó megközelítésben a *standard közgazdasági megfontolások* – így a hatékonyság, a jólét és a vagyongyaprapodás – *szerepe eleve alárendelt volt*.

Nehéz lenne elvitatni, hogy két évtized rendre elvetélt piaci szocialista reformjai, az átöröklött államgazdaság és a szovjet korszak haszonélvezőinek nagy száma radikális megoldásokat indokolt. Ugyanakkor éles szemű elemzők (Malle [1994/2001]) hamar kimutatták, hogy a privatizálás eredményessége és az átalakulás egészének társadalmi elfogadottsága (így a folyamat fenntarthatósága) a tulajdonosváltozást *kísérő és kiegészítő intézményi változások minőségének* függvénye. Ettől függ ugyanis, hogy a magántulajdon bevezetése egyben a versenyzás és a nyílt társadalom kialakulását is jelenti, vagy fordítva: az állami monopolizmust magánmonopóliumok váltják fel. Utóbbiak sikere a piaci belépési korlátok megőrzésén alapul, és így a magánosítás nem vezet a társadalom jólétének növekedéséhez.¹ Ebben a megközelítésben az orosz gazdaság (és a többi FÁK-állam) kiábrándító teljesítménye nem mondható meglepőnek, s nem írható a szélsőséges „monetarizmus” meg a „liberalizmus” számlájára sem. Ugyanígy a kijelölésen alapuló privatizációs gyakorlat és az állami túlsúly – Putyin elnöksége alatt kirajzolódó –

¹ Ezt a felfogást a német szakirodalomban az ordoliebrális irányzat (Böhm [1933/1982] és Eucken [1948]), az amerikaiban a kollektív cselekvés elmélete (Olson [1987]) képviselte. Mind a maga korában, mind az átalakulási vitában partvonalra szorult nézet relevanciáját, az amerikai forrást alapul véve, legutóbb Nagy András mutatta be utólagos, visszapillantó jelleggel, de az egyes országok közti eltéréseket szinte mellékesként ábrázolva (Nagy [2001]).

változatlansága sem az orosz út különösségét, hanem a főntebb megfogalmazott *gazdasági törvények univerzális érvényét* igazolja. Az állam uralta, monopolista bennfentesek irányította magángazdaságról ugyanis a hivatkozott – hagyományos – irodalom alapján senki sem várhatta, hogy az állam vezérelte modellnél eredményesebben működjék.

A kilencvenes évtized közepétől két új jelenség vizsgálata alakította az átalakulási irodalmat. Ezek egyike a transzformációs *visszaesés* volt (Kornai [1993]), ami a lengyel és a keletnémet eset kivételével elhúzódónak bizonyult. A második jelenség az *utódpartok* visszatérése és a gazdasági-társadalmi *visszarendeződés veszélyének* kérdése volt (ezt főleg a politikatudományi irodalom vizsgálta, például Körössényi [1994]).

Utólagos bölcsességgel nem kétséges, hogy a mindkét jelenséggel kapcsolatos félelmek eltúlzottnak bizonyultak. A növekedés Kelet-Németországban 1991-ben, Lengyelországban 1992-ben, a térség többi részén 1993–1994-ben (de a FÁK-ban csak 1999 óta) megindult. Igaz, ez csak azokban az országokban bizonyult *fenntarthatónak*, amelyek a SLIP (stabilizálás, liberalizálás és privatizálás) programját *intézményépítő* reformokkal és *szolid makrogazdasági politikával* társítva véghezvitték (és nem csupán szónokoltak róla). Ezt az összefüggést többen is bizonyították: a nyugati szakirodalomban a legnagyobb hatással a Világbank (World Bank [1996]) sokat idézett elemzése, de térségbeli elemzők is (Kolodko [2001]).

A tartós növekedéshez elengedhetetlennek bizonyult *intézményi reformok kiterjedtek* a bankrendszerre, a tőkepiaci szabályozásra (ezek az allokációs hatékonyság növeléséhez elengedhetetlen), de szükségesnek bizonyult az öröklött jóléti rendszerek reformja (az implicit államadósság és a nemzedékek közti szolidaritás kérdése révén, az államháztartás hosszú távon fenntartható pozíciója érdekében). Ez – mint a nemzetközi irodalom egyik elsőként megjelent átfogó elemzése (Nelson–Tilly–Walker [1999]) sokoldalúan bemutatta – mind elméleti, mind javaslattevő részében *eleve tudományközi megközelítést* igényelt. Az itt fölmerülő vitás ügyek – így az újraelosztás kívánatos mértéke és módja, az állam *versus* civil társadalom szerepe, a központi és területi irányítás és finanszírozás aránya, a szolidaritás és öngondoskodás viszonya stb. – ugyanis világnézeti jellegűek. Plurális társadalomban, ahol az értékek tartósan és szükségképpen eltérnek, eleve *lehetetlen szakmai közmegegyezésre* jutni e kérdésekben: itt közösségi választásokra és az ezeket megjelenítő *alkotmányos elrendezések kialakítására* van szükség. Ha viszont a szakértők sem értenek egyet, nem várható a több kormányzati cikluson átívelő (az utódok által is betartott) szabályok kialakítása. A reformok *tartóssága* nélkül *eredményességük sem várható*, holott ezek az átalakítások már az átalakuló országok EU-tagsága idején is hatni, sőt folytatódni fognak (erre még visszatérünk). Így a döntéseket eleve *nem lehet* pusztán szakmapolitikai vagy pusztán finanszírozási szempontokkal megalapozni.

Ami az utódpartok visszatérését illeti, az ezzel kapcsolatos visszarendeződései félelmek alaptalannak bizonyultak. Széles, a térségen túlmutató nemzetközi egybevetések (Williamson [1994]) már korábban bizonyították, hogy a baloldali pártok a gyakorlatban *a piaci reformok igen sikeres végbevivőinek bizonyulhatnak*, méghozzá társadalmi bérgyazottságuk és nagyfokú szervezethezességük miatt egyaránt. Az idézett kötet példáin túl elég a nyolcvanas évek Franciaországára, a kilencvenes évek Görög- és Olaszországára utalni, hogy igazoljuk e fölismerést. A térségben ebbe a sorba illik az 1994–1998 közti magyar, az 1993–1997 közti lengyel és az 1998–2002 közti cseh kormányzat reformteljesítménye is. Ez az előadottak szerint a szabály, a nemzetközi trend, nem pedig az azt erősítő kivétel.

Ez a felismerés kevéssé meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy a balközép erők térségszerte az *átalakulás nyertesének*, főképpen a vállalkozói réteg érdekképviseletének is tekinthetők, hiszen a tulajdonosi átalakulásban az indulópozíció és a közigazgatáshoz fűződő viszony jelentős szerepet játszott. A nagy számban sikertelen kisvállalkozók, a

jövedelemátrendezésben *vesztes transzfer- és tartósan államfüggő rétegek* (nyugdíjasok, közalkalmazottak, mezőgazdasági kistermelők) viszont tiltakozásuk jelenként a *jobboldali pártokat* támogatták (míg a FÁK-országokban ez fordítva állt). Ez voltaképpen a két háború közti megosztás újraéledése, és a neokonzervatív fordulatot át nem élt jobboldal közép-európai tartósságának egyik magyarázata. Ekkor pedig a gazdasági platformok tekintetében tartóssá válhat az EU-országokban megszokottal *ellentétes szereposztás*, amikor is a jobboldal az újraelosztás, a baloldal a deregulálás és adócsökkentés hordozójává válik. Ez sok tekintetben a kontinentális Európában bevett szereposztásnak mondható (csak az elméletekkel, így a politikatudományt is uraló angolszász tapasztalattal és felfogással nem egyeztethető össze).²

Az ezredfordulón a tranzitológia újabb fordulatot vett. Különösen az EU-csatlakozás, a folyamatos külső megmérettetés és versenyeztetés révén az *átalakuló országok reálteljesítményének erősödő szóródása* került az érdeklődés homlokterébe. Az eltérések mértékét és erősödését a rendszeres adatszolgáltatással és a térség összehasonlító elemzésével foglalkozó minden intézmény kimutatta, az Európa Bank átalakulási jelentéseitől (féléves szemléjétől) kezdve az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságának harmadéves statisztikai és elemző szemléjéig, a konjunktúrakutató intézetek kiadványaitól a bankok és a hitelminősítő intézetek egymással is versengő rendszeres helyzetértékeléséig bezárólag. Ez a tetszés szerinti körben és terjedelemben idézhető elemzési és tényanyag (Csaba [2000], Hare [2001]) az átalakuló országokat három csoportra osztotta, aminek – a helyzetnek megfelelő – *három eltérő kutatási főirány* feleltethető meg.

Az *első csoportot* az átalakulás *bajnokainak* vagy *élcsapatának* nevezhetjük, hiszen itt végbement a stabilizálás, liberalizálás és privatizálás (SLIP), kialakult a bank- és jogrendszer, tartós *növekedési pályán* van a gazdaság (bár ennek üteme természetesen ingadozik). Belátható közelségbe került az EU-tagság (az évtized közepére). Itt a kérdés a nagy elosztórendszerek reformjának felgyorsíthatósága, jobb szakmai megalapozása, társadalmi elfogadtatása, valamint az EU saját tagjai (és a tagjelöltek) számára előírt *határidők és mértékek* elérése. A vita tárgya *nem a mit*, hanem a *miképpen*, hiszen az előbbi számára az uniós távlat egyfajta közmegegyezésként adódó válaszokat ad – igaz, ez a környezetvédelemtől a monetáris politikáig terjedő körben.

A *második csoport* számára az EU távlati cél volt és marad, de éppen távolisága okán nem határozza meg közvetlenül a napi döntéseket. Itt az elemzés feladata, hogy meggyőző magyarázatot adjon a rendszerváltozás *félsikerére*. Társadalmi igény a normatív megközelítés, vagyis a mainál eredményesebb megoldások elméleti megalapozása. E csoport jellemző példája Románia, ahol a 2000. évi választások tanúbizonysága szerint a választók 70(!) százaléka kiábrándult a különféle nyugatos irányzatokból. A visszatérő posztkommunistáknak nincs megbízható törvényhozási többségük, így kevésbé képesek a *status quoté* megbontó lépésekre. A 2001. szeptemberi választások eredménye Lengyelországot is ebbe a csoportba sorolta át (lásd *Financial Times*, 2001. szeptember 25.). E csoportban a közgazdasági *ésszerűség* és a társadalmi *elfogadtathatóság* követelményei közt szakadékszerű *rés tátong*, és a „policy reform” nemzetközi irodalmának általános ajánlásai kevés eligazítást nyújtanak a teendőik közt. „Boldogítani” – akarata ellenére – egyetlen társadalmat sem lehet, főképpen demokratikus keretek közt nem. Gyenge kormányzattal viszont a nemzetközi tapasztalatok szerint nem lehet sikeres reformpolitikát folytatni, hiszen a költségek azonnaliak, az eredmények távolabbiak és bizonytalanok (így demokráciában vesztes lehet a szakszerű politika is). A lemaradó országokban ilyen-

² A CSU, az RPR, a Partido Popular, a dán Republikánus Párt, a délolasz Alleanza Nazionale vagy a görög Nea Dimokratia újraelosztó, államelvű gazdasági platformja megfeleltethető a legtöbb lengyel jobboldali párt vagy Magyarországon az MDF, az FKGP és a MIÉP gazdasági törekvéseinek.

kor a *nemzeti gazdasági modell* keresése jelenti a szokásos választ, ami a gyakorlatban a jellegzetes *kormányzati kudarcok* megideologizálására és a pályafüggőségi elmélet öngazolássá torzítására vezet.

A *harmadik csoportot* azok a FÁK- és délkelet-európai országok alkotják, ahol a GDP az elmúlt három év növekedése ellenére is csak a szovjet korszak utolsó évének alig 70 százalékát éri el, helyenként – így Moldovában, Boszniában, Grúziában – 40 százalékát (UN [2001] 254. o.).³ Ezekben a társadalmakban természetesen *főképpen napi válságkezelés* folyik, ami minden átfogóbb, nagyobb ívű reformtervezetet maga alá rendel. A kutatás feladata itt az, hogy az egyedi tényezőknél – például a polgárháborún – túl *magyarázatot* találjon a kisiklásra, és a kiúttalanságot megerősítő egyoldalúan kultúralapokon álló vagy pályafüggőségi hivatkozásoknál *jobb analitikus válaszokat* munkáljon ki. Ebbe a csoportba tartozik Európa egyik nagy országa, az ötvenmillióos Ukrajna, az Ausztria-Görögország méretű Belarusz, továbbá a kaukázusi és a balkáni országok. Az EU keleti politikájára számára – mint Koszovó, Montenegró és Macedónia megmutatta – éppen ezek jelentik a legnagyobb (megválaszolatlan) kihívást, nem pedig a bővítés.

Mindent egybevetve, az átalakulási irodalom egyre *szűkebb téren* marad *önálló* elemzési terület. Egyik része az európai integrációs tanulmányokba, másik része a hagyományos fejlődés-gazdaságtanba olvad. Mint a következőkben bemutatjuk, az utóbbi jelentős és sikeres erőfeszítéseket tett a térségben tapasztaltak beépítésére, míg az ellenirányú fejlődés (a kilencvenes évtized eleji rögtönzések ellenhatásaként) alig indult meg. Pedig a második és a harmadik csoportba sorolt átalakuló országok nehézségei *jórészt egybevágóak* a fejlődéseméleti irodalom hagyományos elemzési kérdéseivel. Éppen úgy igaz ez a hibás körök kialakulását leíró elméleti modellekre, mint a leküzdésükre kialakított átfogó és normatív javaslatokra. A következőkben ezt próbáljuk meg konkrét példákon keresztül is szemléltetni.

A fejlődés új politikai gazdaságtana⁴

A második világháborút követően megszületett fejlődés-gazdaságtan a közgazdaságtan neoliberais főáramaival szembeforduló, forradalmi jellegű és tartalmi, módszertani újításokat és az absztrakciót többnyire kevésre tartó irányzatként jött létre.⁵ Ekként tett szert jelentős politikai befolyásra a legtöbb kevésbé fejlett országban és a velük foglalkozó nagy egyetemi tanszékeken világszerte. A *desarollismo* a dél-amerikai nemkapitalista,

³ Ezt a – hivatalos adatközlésen alapuló – statisztikai kimutatást és az ezen alapuló értékelést a szakirodalomban erőteljesen vitatják. Anders Aslund, a térség egyik elismert és befolyásos elemzője például a transzformációs visszaesés tényét és az ehhez kötődő *jóléti* veszteségeket (nem a környezeti, katonai és hatalmi részét) statisztikai félreértésnek tartja, s álláspontja mellett erős módszertani érveket hoz fel (Aslund [2001]).

⁴ A makroközgazdászok hagyományosan e néven jegyezték saját műveiket, méghozzá nemcsak David Ricardo, hanem Leon Walras is, vagy az elmúlt időszakban Balassa Béla vagy Anne Krueger. James Buchanan Nobel-díja óta az alkotmányos politikai gazdaságtan szalonképessége sem vitatható. Részben a szovjet modell apológiájától, részben a formalizált közgazdaságtan előtti irányzatoktól elhatárolódva nyert polgárjogot a nagy kiadók és a *Journal of Economic Literature* szintjén a *new political economy*, aminek képviselői a szakma első számú lapjaiba írnak az *American Economic Review*-től a *Kykloisig*. A *Jahrbuch für Neue Politische Ökonomie* és az *ORDO* az irányzat konzervatív-liberális jellegét dokumentálja a németeknél, a *Constitutional Political Economy* és az *JITE*, a chicagói *Journal of Political Economy*, *European Journal of Political Economy* vagy a *Journal of Law and Economics* az angol nyelvterületen. Alternatív irányzatként létezik az institutionalisták *New Political Economy* és *Review of Political Economy* című lapja és a nemzetközi kapcsolatok RIPE – *Review of International Political Economy* című folyóirata.

⁵ A kérdés néhány vezető szakértője, így Simon Kuznets, Evsey Domar vagy Holis Chenery kvantitatív megközelítése miatt inkább a „kanonizált” növekedésemélet művelőjének minősült. A formalizált elemzéseket közlő *Journal of Development Economics* inkább a főáram mint a fejlődésgazdászok fóruma.

Amerika-ellenes, függőségi elméletre építő, importkiváltó gazdaságstratégia tömör leírására szolgáló spanyol szó az angol és más nyelvű szakirodalomban – bár szó szerint csak fejlesztőt – fejlődéspártiságot jelentene.

A fejlődés-gazdaságtan eredeti paradigmája a függőséggel, az anyagiassággal, a Nyugattal és a romboló 1929–1933-as világválsággal azonosított szabadpiac tagadására épült. Ebből következően a szovjet tanácsadók nélkül is igenelte az *állami tervezést* (ami részben a Szovjetunió hivatalos adatközlésének kritikátlan átvételén alapuló őszinte csodálatot jelenítette meg) és az *importhelyettesítést* (ez a gazdasági nacionalizmus megnyilvánulása a merkantilisták és Friedrich List óta világszerte). Ezen túlmenően kétségtelennek vélte az állam *központi vezérlő szerepét* a – piaci rendben eleve kilátástalannak minősített – gyorsított felzárkózás megszervezésében. A *központi államigazgatás* (nem a magántőke, nem a területi önkormányzatok, nem a civil társadalom) *tulajdonos szervező-irányító* és tetszése szerint (ideológiai-politikai mérlegelésén kívül más megkötést nem ismerő) *szabályozó* is egy személyben. Ő a változás motorja és letéteményese. Minél erőteljesebben hangsúlyoznak piacellenes és/vagy csak a piaci szereplők ellenében megvalósítható távlati országos célokat, annál fontosabb a pénzügyi közvetítő rendszer elnyomása, szinte vég nélküli találékonyssággal és eszközrendszerrel (*Lal* [1993]). Magától értetődőnek tűnt tehát a pénzfolyamatok eszközjellege, a reálfolyamatoknak és az ezeket meghatározó bürokratikus koordinációs döntéseknek való *alávetettségük*.

Közismerten minél bonyolultabb egy gazdaság, egyben minél fejlettebb, *annál inkább nélkülözhetetlen* a sok millió szereplő közti ár- és pénzügyi rendszeren keresztüli decentralizált egybehangolás (a jólét szempontjából). Így tehát a *pénzügyi közvetítő rendszer háttérbe szorítása a fejlődést hosszabb távon elkerülhetetlenül visszavetette*. A bürokratikus koordináció – sok tekintetben a szovjet modellt idéző – túlsúlya analóg okokból előbb hatékonysági és jóléti veszteségekre, utóbb stagnálásra és/vagy visszatérő *fizetési válságokra* vezetett a fejlődő országokban. A kedvezőtelen tapasztalatok és a fejlett országokban a hetvenes években végbement „monetarista ellenforradalom” hatására a fejlődés-gazdaságtanban is fokozatosan végbement a *paradigmaváltás*, lényegében a nyolcvanas évtizedben.

Az új paradigma a fejlődés *piaci jellegére* épül, és kiiktatja a piactagadásból – az inverz, deduktív logikából eredő érvekből – fakadó ideologikus elemeket. A fejlődő országokra is a fejlett országokban bevált, *általános érvényű*, szolid gazdálkodást megkövetelő *alapelveket* érvényesítik, elvetve a kulturális különbségekre hivatkozóan felelőtlen gazdálkodás szolgai igazolását. A *stabil pénz*, az *export vezérelte* növekedés, valamint a magánosok által nem (kellő mértékben) nyújtott *közhasznú javak* állami biztosítása jelölik ki a fejlesztéspolitika kereteit (bővebben lásd *Behrman–Srinivasan* [1995] 2467–2496. o.)

Az elmondottak egyfelől kopernikuszi fordulatot jelentettek a fejlődés-gazdaságtanban. Másfelől a történet lényegében csupán azt jelenti, hogy a standard közgazdaságtan visszatért a fejlődő világról szóló diskurzusba, vagyis az elmaradottság kérdéseit ismét a közkeletű közgazdasági kategóriák és eljárások keretében kezdték megvitatni. Ez a visszatérés *lassú, szerves módon* – a fentebb hivatkozott kézikönyv négy vaskos kötetében részleteiben igazolt – tudományos *önfejlődésben* kikínálódva született meg. Szó sem volt (az esetek túlnyomó részében) a sokat emlegetett IMF-diktátumról,⁶ chicagói fiúkról, harvardi tőzsdei szédelgőkről, lefizetett írástudókról és más népmesei elemekről. Ezek –

⁶ A nemzetközi pénzügyi szervezetekkel rokonszenvező elemzők (*Krueger* [1998], *Williamson, J.* [2000]) általában és egészében sikertelennek értékelik azok intézményépítésben játszott tényleges szerepét. Pozitívnak inkább az együttgondolkodás erősödését, a közös nyelv kialakítását, végül az intézmények szerepének (és a tudatos politika korlátainak) jobb megértését tekintik.

mint általában az *anecdotal evidence* – még ha bizonyítást nyernek is (ami ritkán történik), eleve nem magyarázhatják a nemzetközi tudományos megközelítések egészének/fő irányának alakulását. Mint láttuk (és a hivatkozott forrásanyag dokumentálja), ez a fordulat nem lehetett a szovjet összeomlást követő nyugati győzelemittasság szellemi divátáramlatának megnyilvánulása, hiszen jó egy évtizeddel *megelőzte* azt. A különféle elméleti áramlatok közt létrejött gazdaságpolitikai közmegegyezést nevezték el washingtoni konszenzusnak, utóbb – az átalakulás kudarcait is értelmező kibővített értelmezésében – posztwashingtoni konszenzusnak (Williamson, J. [2000], Kolodko [2000] 119–140. o.).

A fejlődés-gazdaságtan *hagyományosan vizsgálata* tárgyává tett és értelmezett egy sor olyan jelenséget, amelyekkel a szovjetológia és a tranzitológia *meglepő újdonságként* szembesült. Különösen a sikertelennek bizonyult rendszerátalakító kísérletek és/vagy a központi államhatalom és az elemi jogrend szétesése nyomán volt ez így. A bizonytalan (körülhatárolatlan, megosztatlan) tulajdoni jogosítványok, a független igazságszolgáltatás hiánya, a magánjogi szerződések kikényszeríthetatlensége, a korrupció, az intézmények működésképtelensége, a döntések informális jellege, a hagyományos kapcsolati hálókat dominanciája (a formális eljárások és szabályok ellenében) vagy az árnyékgazdaság hatása mind-mind a terület örökzöldjei közt szerepelnek.

A „konzervatív” vagy „neoliberális” főáram és a korábban egzotikusnak minősült témakörök találkozása termékenynek bizonyult. A formalizált eljárások egyik hagyományos fellegvára, a növekedési elmélet és a modelleken kialakított ökonometriai elemző apparátus hirtelenében a való világra *alkalmazhatóvá vált*, sőt csak ezáltal születhettek érdemi, elemző ország-összehasonlítások. Egyfelől mérni lehetett, hogy a versengő elméleti modellek közül melyik mennyire releváns, mennyire képes a való világban széles körben megfigyelt – és elkerülhetetlenül sokféle – jelenséget *egységes rendben értelmezni*. Másfelől a mennyiségi, oksági jellegű bizonyítékok fölvonultatásával a gazdaságelmélet és a gazdaságpolitika szintjén *eldönthetővé vált* egy sor, régóta elvontan vitatott kérdés. Ezek közé tartozott az egyik ősrégi fejlesztésgazdasági vita az exportorientáció és az importhelyettesítés hívei között. Különösen a hetvenes évtized két olajárrobbanását követően vált vitathatatlaná a kifelé forduló, kivitel húzta gazdasági növekedés fölénye. Ez ugyanis a kedvezőtlen körülmények között is fönnttarthatónak bizonyult, főleg ha a megalapozó piaci modellt is kiterjesztve értelmezték (Balassa [1993]). Hosszabb távú elemzések megerősítették, hogy az exportorientációnak nem a kivitel pénzügyi támogatása a lényege, hanem – világszerte – a kereskedelmi szektoron túlnyúló liberalizálás, ennek mélysége, intenzitása és szakszerű felépítése, időzítése (Greenaway–Morgan–Wright [1998]).

A fenti fölismerés ellenpróbájaként átfogóan megvizsgálták azt, hogy mi vezetett az importhelyettesítő fejlesztéspolitikák kifulladására. Ebben kiemelt helyet kapott a *kományzati kudarc*. Sokféle bizonyíték utalt az állam érdekcsoportok általi kisajátításának (*state capture*) káros voltára.

Harmadrészt indokolatlannak bizonyult az a forradalmi gondolat is, ami az államot a közérdek letéteményeseként láttatta. A közigazgatás – főleg a gyenge államokban – gyakorta a politika zsákmányszerző/kliensépítő törekvéseinek áldozata. Máskor viszont – a közösségi választások elméletében modellezett – önálló szereplő, amely a saját jólétét és befolyását maximalizálja, nem a közjót. Ez ellen úgy lehet védekezni, ha az állam egyre kevésbé véd konkrét érdekeket (az egyértelmű közérdekek, így a közbiztonság, a verseny vagy az árstabilitás helyett). Másfelől minél kevesebb terméket és szolgáltatást nyújt a közhatalom, annál kevésbé érdemes azt érdekérvényesítő céllal megszerezni. Ebben a megközelítésben rögtön kiütközik, mennyire *nem kielégítő* azok a (közkezdelt) *elméleti modellek, amelyek főleg vagy kizárólag a fizikaitőke-képződésre vezetnek vissza* hosszú távon a *gazdasági növekedést*, miközben mellőzik annak a tapasztalatok szerint *meghatá-*

rozó elemét, a tudás akkumulációját és elterjedését (Bruton [1998]). Míg az első mozzanat államilag közvetlenül befolyásolható (legalábbis rövid és középtávon), az utóbbi kettő nem, vagy csak érintőlegesen (kiegészítő jelleggel).

Ezek a felismerések fölerősítették azt az irányzatot, amelyik – korábban kisebbségbe szorultan is – hagyományosan a piac működésének társadalmi összetevőit hangsúlyozta, s éppen megfordítva: a piacot tekintette a szegénységből történő kitörés adekvát társadalmi koordinációs mechanizmusának (Hayek [1992], Bauer [2000]). E megközelítés hívei egy nagy hatású gyűjteményes kötetükben a fejlődéselmélet forradalmaként értelmezik azt a fordulatot, amiben az állam vezérelte, fizikai tőkére összpontosító, technokrata felfogás átfogóbb, egyben realisabb megközelítéseknek adja át a helyét. Az utóbbiakban a piaci intézmények és az ezekre építő allokációs fölhalmozási és ösztönzési mechanizmusok vezetik ki a társadalmat az elmaradottságból (Dorn és szerzőtársai [1998]). Érdemes külön is kiemelni, hogy a fejlődés piaci megközelítése nem azonos az éjjeliőr állam ideájával, a minimális állam utópiája helyett erős, de törvényekkel és demokratikus eljárásokkal korlátozott közigazgatást igényel (Buchanan [1977/1992] 50–51. o.). A civilizált piac az alkotmányos rend által mederben terelt és védett, az állam pedig szabályozó és döntőbíró, de semmiképp sem ügyintéző. Míg a piaci szereplők pusztán önrédeke spon-tán módon nem garantálja a kulturális és civilizációs viszonyok érvényre jutását, az utóbbi biztosító alkotmányos szabályok nem veszik át a piac alapvető társadalmi koordináló szerepét (Vanberg [2001] 2–36. o.).⁷

E felismerések jó része már ismert volt a kelet-európai rendszerváltozás megindulása-kor, a Harvard Nemzetközi Fejlesztési Intézetének negyedszázados főnnállására kiadott konferenciakötet tanúsága szerint (Perkins–Roemer [1991]). Az itt közreadott írások szerzői síkra szálltak a kereskedelmi nyitás abszolutizálása ellen, és a közhatalom tevékeny szerepvállalását sürgették. Igaz, nem úgy, ahogy ezt térségünkben értelmezni szokás, azaz a piac helyettesítőjeként, hanem a piac gördülékenyebb működtetésének előmozdítása érdekében. Ehhez karcsú, de jól fizetett, így színvonalas, ugyanakkor az egyedi mérlegelésben és ügyintéző beavatkozásában korlátozott közigazgatás szükséges, ahol a javadalma-zás teljesítményfüggő, méghozzá előre meghirdetett és átlátható szempontok szerint. Így jön létre az átalakulás – széteső, gyenge társadalmakban hiányzó – *fix pontja*, ahol a részterületek reformját, az egyes intézményi reformok ütemezését és egymásra épülésüket a politikai szférával való kölcsönhatás, a kulturális tényezők és a társadalmi tanulási folyamat sebessége határozza meg.

Ezzel eljutottunk ahhoz a ponthoz, amit R. Bates és A. Krueger a kor klasszikussá vált összefoglalójában az *ortodox paradoxonként* jellemezte (Bates–Krueger [1993] 463. o.). E szerint a piaci viszonyok kiterjesztése csak a központi államigazgatás (*core state*) megerősítésén alapulhat, eközben viszont a sérelmi politika és a kliensek lehangolására célzó egyedi politikai racionalitást az ezt kizáró *kollektív racionalitásnak* kell intézményes jelleggel alárendelni. Ez konkrétan a pénzügyi *fegyelmet* (például az Egyesült Államok tagállamaiból is ismert kiegyensúlyozott államháztartást előíró alkotmányos kötelezettséget), az újraelosztás – és főleg annak átláthatatlan, egyedi kivitelezésen alapuló módszereinek – *korlátozását*, a gazdasági *jogállamiság* kiterjesztését, végül a különféle *technokrata* (napi politikai nyomásnak nem kitett) intézmények hatáskörének növelését igényli. Ez a széles megközelítés szakít a nemzetközi szakirodalom és a nemzetközi intézmények

⁷ Az erős állam tehát nem azonos az erőszakos, lépten-nyomon beavatkozó közigazgatással, az aktiviz-mussal. A német ordoliberalisok éppen a parttalan és elvtelen, önkényuralomba torkolló állami beavatkozást tapasztalva dolgozták ki a szabályokon alapuló, egyedi mérlegelést kiiktató gazdaságvezetés ideáját (Böhm [1933/1982], Eucken [1948]). Az amerikai irodalomban a monetáris politika kapcsán zajlott le a rögtönzés helyett szabályokat javalló vita (Kyddland–Prescott [1977]), utóbb kiemelve a számszerű mértékek (eljárás-sok) túl merev értelmezésének elméleti és gyakorlati korlátait is (de Long [2000]).

korábbi reformfelfogásával, ahol is a fogalom egy-egy ágazat/részterület szabályozó rendszerének fokozatos és részleges módosítására szorítkozott. A kilencvenes évek elejétől a reform olyan átalakításokat jelent, amelyek magukban foglalják a makroszintű forráselosztás módját, a döntéshozatal intézményi rendjét, valamint az érdekvényesítés módját a törvényhozásban (ami klasszikus politikatudományi részterület).

Ebben az összefüggésben hangsúlyozzák a standard makroökonómia képviselői az *állami szerepvállalás átértékelésének* igényét, mégpedig a tartós stabilizáció érdekében. Ehhez kötődve javasolta Dornbusch [1993] a közigazgatás hatékonyságának (*administrative capacity*) fokozására a döntések decentralizálását, az önkormányzatok szerepének erősítését, az átlátható eljárások mellett az *elszámoltathatóság* erősítését minden szinten.⁸ A politika elérheti, hogy a támogatást célzottan tényleg a legrászorultabbak kapják. Magával ragadó jövőképet munkálhat ki, kialakíthatja a fontos kérdésekben a közmegegyezést, biztosíthatja a gazdasági programok konzisztenciáját, és figyelemmel lehet a piacosi reformok társadalmi összefüggéseire is. Így pedig elérhető válik az, hogy a valóban átfogó reformok ne kötődjenek egyetlen kormányzati ciklushoz, hanem több választási perióduson átívelő jelleggel, tartósan érvényesülhessenek (*sustainability*).

Külön is érdemes kiemelni, hogy a fejlődés új gazdaságtanának intézményi beállított-sága és bizonyos közigazgatás-központúsága *egyáltalán nem azonos* a korábbi intézményi gazdaságtan és a klasszikus fejlődéstudomány *államelvűségével*. Ez a megközelítés a fejlődő államok elmúlt három évtizedének – sok tekintetben sikertelen – reformtapasztalatát általánosítja, ahol az államvezérelt modell alkalmazásának aktív szerepe inkább a gondok forrása volt, semmint a megoldásé. Egyértelműen mutatja ezt Afrika nemkapitalista törekvéseinek kudarca (Paulson [1999]). A hivatkozott kötetekben bőszes tényanyag szemlélteti, hogy a szűk érdekcsoportok foglyává vált kormányzat miképpen válik képtelenné a közfeladatok ellátására. Ilyenkor a *kormányzati kudarc közvetlen kiváltó oka a piaci kudarcnak*, amit a nem semleges újraelosztás csak súlyosbít. Ha ebbe még nagy alkuerejű külföldi befektetői csoportok is beavatkoznak, ez megnöveli a makrogazdasági torzulások veszélyét.

Minél nagyobb fokú bizalmatlanság övezi az államot és az általa elérhető jólétnövelést, annál erőteljesebbé válik a nagyszabású privatizálás melletti érvrendszer, még hozzá a *fejlettségi szinttől teljesen függetlenül*. A téma ma létező legátfogóbb áttekintése (Meggison-Netter [2001], különösen 380–381. o.) egyértelműen és empirikusan bizonyítja, hogy a magáncégek *világszerte és rendszer jelleggel* hatékonyabban, eredményesebben működnek, mint a köztulajdonú és a vegyes tulajdonú versenytársaik.

A magánkézbe adás ugyanakkor csak megfelelő társadalmi és gazdasági *kontextusban* fejt ki kedvező hatását, nem automatikusan, nem mechanikusan. Az idézett felmérés szerint a vagyonyjegyes vagy tömeges privatizálás a tulajdoni átalakulás *legkevésbé* hatékony útja. Elterjedtségét inkább az magyarázza, hogy alkalmazóinak (politikailag) nincs más választásuk. Az alkalmazottak kedvezményezése az esetek 91 százalékában volt megfigyelhető. A privatizálás – egy időben lelkesen tanulmányozott – *eljárásai* és – politikailag mindig vitatható – *feltételei* számos, egymással is versengő gazdasági, pénzügyi, területi, foglalkoztatási és primer politikai cél függvényében alakulnak az egyes esetekben. Csak az a magánosítás bizonyul makrogazdaságilag igazán sikeresnek, amelyik a *tőkepiacot is mélyíti*, azaz ha nyilvános kibocsátásra és a vállalati papírok tőzsdéi forgalmazására is sor kerül. Ezen túl a siker feltétele a vállalatirányítás (*corporate*

⁸ E kiterjesztő értelmezés ellenpontjaként az intézményi közgazdaságtan pápája (Williamson, O. [2000] 611. o.) megjegyzi, hogy a közgazdaságtan számára a bürokrácia működése és beépítettsége továbbra is megoldatlan maradt, sem a formális megközelítés, sem a politikatudomány nem tudott áttűtő erejű (paradigma értékű) új megoldásokat kínálni, így pedig az intézményi megközelítés is jórészt lezártan maradt.

governance) átalakítása (hiszen ettől fogják vagy nem fogják a korábbinál sikeresebben kombinálni a termelési tényezőket). Ehhez adódik még a számviteli és a nyilvánosságra hozatali (jelentéstételi) kötelezettségek nemzetközi szabványokhoz történő igazítása, valamint a kormányzati szabályozás *minőségének* ehhez illeszkedő általános javulása.

Az elmondottak nagyjából egybecsengenek Joseph Stiglitz összegző értékelésével (*Stiglitz* [2000] 577. o.). Ő a fentiek mellett azért marasztalja el a legtöbb fejlődő és átalakuló országbeli elemzőt, hogy elhanyagolták az átfogó reformok *demokratikus* viszonyok közti *megvalósíthatósági feltételeit*, holott a főntebb vázolt átalakítások milliók életét közvetlenül érintik. Minél inkább túllépünk ugyanis az első generációs reformokon – a stabilizálás, liberalizálás és privatizálás témakörén –, annál inkább a *jóléti* és a *közigazgatási* reform területére érünk. Az utóbbiak viszont a társadalom egészének működési módját, milyenségét érintő kérdések – megválaszolásukhoz nem egyszerűen a komparatív intézményelemzés eredményét alkalmazzuk. Ehhez ugyanis meg kell nyerni a közvélemény egyetértését is, mert különben a *közösség* elutasíthatja a szakma – önmagában még oly koherens – *választását* is. A reformok visszarendeződését ugyanis gyakorta a félmegoldások kiváltotta jogos társadalmi ellenérzés okozza. A nemzetközi irodalom szokásos példája a kelet-ázsiai tőkepiacok liberalizálása, ahol a rögzített árfolyam és a gyenge belföldi pénzügyi közvetítő rendszer együttesen szinte kikényszerítette a pénzügyi válságot.

A második generációs rendszerátalakító feladatok és az EU-érettség

Az EU-csatlakozás távlata – a brit intézményi örökséget megőrzött két szigetország mellett – azon átalakuló országok számára vált beláthatóvá, amelyek már a kilencvenes évtizedben az OECD és a NATO tagjává váltak (Észtország és Szlovénia nem tartozik ezek közé). A nemzetközi beágyazottság immár fölöslegessé teszi, hogy új demokráciáként határozzák meg őket, vagy fölvegyék a – mások esetében még jogos – szokásos kételyeket a stabilizálás, liberalizálás és privatizálás témakör sikeres megoldása tekintetében. Másfelől az előzőekben épp azt igazoltuk, hogy az intézmények *minősége* a perdöntő, mind önmagában véve, mind pedig a hosszú távú növekedési képesség mértéke szempontjából.

Az intézmények minősége éppen azért került – az 1997–1999-es kelet-ázsiai válságot követően – az elemzés homlokterébe, mert az ekkor megrendült országok a kockázati elemzésekben használatos mutatószámok alapján egyáltalán nem tűntek törekenynek. Ezt nemcsak az elemző irodalom, hanem a gazdaságpolitikai és a banküzemi vizsgálatok is megerősítették (*Lámfalussy* [2000]). Mindebből könnyen belátható, hogy miért szorult háttérbe az EU-csatlakozás korai szakaszát jellemző felbuzdulás, ahol az átalakulás sikerét és/vagy az európai uniós követelményrendszernek történő megfelelést néhány mennyiségi mutató alapján vélték bizonyíthatónak. Ezek közé tartozott a magánkézbe adott cégek száma és nemzetgazdasági részarányuk, a jogharmonizáció keretében már átvett EU-előírások száma vagy azoknak a magyar nyelven 120 ezer oldalas európai uniós joganyagon belüli részaránya.

Ezt annál fontosabb kiemelni, mert a kibővítési verseny is jórészt a tervteljesítési kampányokat idéző efféle mutatók szerint zajlik. Az 1995. évi fehér könyv vagy az átvilágításkor kialakított 31 fejezet lezárása (ideiglenes jelleggel) fontos, de aligha véletlen, hogy az EU oldaláról ezen túl külön (döntő) szempontként jelent meg a vállalt kötelezettségek/átvett jogszabályok *teljesítésének, alkalmazásának ellenőrzése*.

Kézenfekvő, hogy a közösségi joganyag átvetele az átalakuló országok számára *újabb* nagyszabású *intézményi átalakulást* (rendszerváltozást) jelent. Ugyanígy az EU számára a példátlanul nagy számú és példátlanul sokféle (nem utolsósorban fejletlen) új tagjelölt

bevétele is *hasonló reformkényszert* támaszt az európai uniós intézmények, politikák és eljárások teljes körében (Cassel [1998]). Mivel kevésbé valószínű, hogy az utóbbi átrendeződés a keleti kibővülés első hullámának idejére lezárulhatna, ezért az évtizeden is túlnyúló, lassú, fokozatos átalakulás útja megkerülhetetlennek tűnik. Ez annál valószínűbb, minél nagyobb teret hagy a tömegdemokrácia és az elvi megfontolások háttérbe szorulása arra, hogy a (makroszinten) kétoldalúan nyereséges játszmában átmenetileg vesztes részcsoportokat túlzottan megjelenítsék (az összefolyamatra gyakorolt hatást mellőzve). Ezekről a példáról szó a francia és a lengyel agrártermelőről, a skandináv állatvédőről vagy a görög és spanyol regionális pénzköltőről szóló híradásokban.

A következőkben – tudatosan vállalt témaválasztásunkból adódó féloldalassággal – nem vizsgáljuk az EU teendőit, hanem kizárólag a tagjelölt átalakuló országokra váró további, második generációs rendszerváltó feladatokra szorítkozunk. Azt vizsgáljuk tehát, hogy miképpen jön létre konkrétan az az intézményi minőség, amelynek révén az EU-n belüli *gyors és fenntartható fejlődés feltételei létrejöhetnek* térségünkben (természetesen a teljesség igénye nélkül).

1. *Első* és megkerülhetetlen feladatként az *infláció további csökkentése* adódik. Ez nem is pusztán a monetáris unió közelségéből adódik, hanem abból a megfigyelésből, hogy térségünkben a 8-10 százalékos infláció alá *csak gazdasági visszaesés idején* tudtak lemenni az országok. Ezzel szemben a modern gazdasági elméletben az inflációmentes növekedés követelménye vált meghatározóvá. A hetvenes évek tapasztalatai okán nem minősül bocsánatos bűnnek a nagyobb növekedés–nagyobb infláció kettőse, hiszen erről tudható, hogy csak rövid ideig (két-három évig) tartható fenn.

A mérsékelt infláció számos elzárkózó gazdaságban tartósan megfigyelhető volt. Az okait kutató nemzetközi elemzések a társadalmi és a lélektani tényezők szerepét emelik ki, ezen belül a *gyenge hitelesség* és az ebből adódóan lehetetlen, merev *visszatekintő várakozások* hatását (Cottarelli–Szapáry [1998]). Ehhez társul a – különösen újonnan intézménysült érdekképviselő esetén – demokráciákban jellemző *túlelosztási hajlam* is. A szakértők megosztottak abban a tekintetben, hogy miképpen lehet a legeredményesebben megtörni az inflációt. Míg egyesek társadalmi-gazdasági megállapodásokkal, mások a költségvetési és a pénzpolitika egybehangolt szigorításával kísérleteznének. Mindkét esetben a célváltozó a kiadások (GDP-hez mért) csökkentése, szerkezetük átrendezése – ahol is a korábban megszerzett jogok alanyi jogon történő továbbvihetősége nem eleve adott –, pedig ez primer politikai/újraelosztási kérdés minden országban, minden társadalomban.

Az infláció tartós megtörésében ezért pótolhatatlan szerepe van az államháztartás átláthatóvá tételének, hiszen csak így mutatható be, hogy ki fizeti a révést, továbbá hogy melyik kisebbség élvezi (az olsoni módon) a többség szervezetlenségéből és alulinformáltságából adódó járadékelnövekedést. Ezen túl a csekély hitelességű, múltbeli jó teljesítményekre hivatkozni nem képes kormányzatok terelésére és ellenőrzésére hasznos eszköz a *középtávú pénzügyi előirányzat*, amit az EU Bizottság a strukturált párbeszéd keretében rendszeresen ellenőrizhetne. Végül az államháztartási politikát a konkrét számszerű előirányzatokon túlmutatóan *viselkedési kódex* is köti, ami a diszkrecionális beavatkozást korlátozza, és az ügyintéző, konjunktúrapolitikai szereplést szűk mezsgyére szorítaná (Braga de Macedo [2001]). Ez – mint az EU-országok dekonjunktúra idején tapasztalhatták – nem vág egybe a napi politika készletével.

2. *Másodszor*, az állam további visszaszorulása, a közkiadások *további mérséklése nehézségekbe ütközhet*. A cseh és a lengyel kormánynak nincs még törvényhozási többsége sem, a magyar jobb-közép kormány pedig a korábban kifejtett okból nagyobb újraelosztást pártolja. A közép-európai országok néhány strukturális gondot régóta maguk előtt görgetnek (anélkül, hogy megoldották volna), az agrárgazdaságtól a nehéziparon át

a környezetvédelemig. Ezek évtizedes szinten korlátozzák az államháztartás szerepét mérséklő tervezetek megvalósulási esélyét. Az erős kormányzat – mint fentebb láttuk – fontos feltétel lenne, kialakulását azonban inkább szorgalmazzuk, mint előre jeleznénk.

3. Az állam szerepének újragondolása talán a *harmadik* területen, a *jóléti reform* kérdésében a legvitatottabb. Mint egy nemrég közreadott, irányadó kötetből (*Kornai-Haggard-Kaufman* [2001]) kitűnik, az interdiszciplináris közelítés minden, a gyakorlatban megvalósítható megoldás alfája és ómegája. A kilencvenes évtized nemzetközi tapasztalatait áttekintve, a szerkesztők kiemelik az átalakulást elakasztani képes erők (*blocking powers*) sokféleségét, a reform szükségességét elfogadtatni képes vagy képtelen politikai személyiségek jelentőségét, a hatalmi ágak erőviszonyának kérdését, a lobbik és a közgazdaságtan-felfogásuk ellenére (és mellett) a gyakorlatot vizsgálva, klasszikus szociológiai, politikatudományi és antropológiai területek bevonását érzik szükségesnek.

A FÁK-országok és Latin-Amerika sikertelen reformkísérleteit elemezve, Rüdiger Dornbusch felhívja a figyelmet arra, hogy a kormányzati szerep nem merülhet ki a piaci kudarcok kijavításának és a piaci intézményrendszer kiépítése klasszikus feladatainak megoldásában (*Dornbusch* [2000] 85. o.). Ezek mellett és ezeken túl *szükséges a jövedelem-újraelosztás bizonyos (országokként változó) szintjének fenntartása is*, ha el kívánjuk kerülni a társadalom szétesését és/vagy a tekintélyelvű kormányzati formákhoz történő visszakanyarodást. Éppen ennek érdekében szükséges az új, célirányos kiadási súlypontválasztás, ami a társadalmilag elfogadott keretekben és mértékek szerint működő piacgazdaságot elérhetővé teszi (anélkül persze, hogy a központ előre kijelölne a győzteseket).

4. *Negyedszer*, a pénzügyi közvetítő rendszer *szolid és stabil* voltának biztosítása alapfeladat maradt. Ez már csak azért sem nyilvánítható megoldottnak, mert 1999–2001 között az élenjárók – az OECD-vel szemben és a társulási megállapodásban vállaltak alapján – felszabadították a rövid távú tőkeműveleteket is. Hosszú távon az eurővezetethez történő csatlakozás választ ad a nyitva maradt kérdésekre, középtávon azonban előre *nem tudható, mennyire válságtűrő* az átalakuló országok pénzügyi intézményrendszere. Amint a három NATO-tagország, valamint Szlovénia és Szlovákia részletes elemzése (*Schardax-Reininger* [2001]) bemutatta, a bankrendszerekben végbement a sokat vitatott átalakulás. A megoldást a külföldi tulajdon túlsúlyra jutása hozta (Szlovákiában 2001 közepére már a banki aktívák 76 százaléka volt külföldi kézben). Lényegesen javult a bankfelügyelet, és a közzétételi szabályokat is szigorúbban veszik. Így a vállalatirányítás feladványait a bankszférában megoldották. Igaz, a cégek finanszírozása jórészt külföldre és a tőkepiacra tevődött át (anyavállalati finanszírozás, devizahitel-felvét és kötvénykibocsátás útján). Ekképpen a *helyi értéktőzsdék* szerepe legfőljebb kiegészítő maradt a pénzügyi közvetítés egészének lebonyolításában. Éppen ezért az osztrák elemzők nem tartják a közép-kelet-európai pénzügyi rendszereket különösebben sérülékenynek.

A nemzetközi tőkepiacok 2001. évi jelentős kiigazítása és a közép-kelet-európai tőzsdék jelentéktelenné válása megnövelte a nagyságrendi előnyök iránti igényt. Nyugat-európai társaikat követve, a közép-kelet-európai tőzsdék is stratégiai szövetségeseket kerestek (értelemszerűen nem egymással, hanem egy-egy pénzügyi központtal). Miközben ez a világtendencia aligha áll meg, az sem kérdéses, hogy kiegészítő jelleggel, a helyi középcégek kiszolgálására tartósan szükség lesz a helyi értékpapírpiacokra is. Eközben persze a legnagyobb nemzetközi cégek a legversenyképesebb szolgáltatásokat nyújtó tőzsdeközpontokra építenek, amivel *tovább mérséklik* a nemzeti kormányzatok tőkésanyargató, populista kezdeményezéseinek és szabályozásának *mozgásterét*.

5. *Ötödször*, minél inkább fölismertjük, hogy az EU-bővítés reálgazdasági oldalán a

mezőgazdaság és a környezetvédelem jelenti a fő feladványt, annál erőteljesebbé válik a tudományközi megközelítés igénye. A hagyományos, főképpen mikrokonómiai ihletésű felfogásban a mai tagállamok és a tagjelöltek érdeke élesen szemben áll egymással. Az ellentét lényege a következő. A tagjelöltek szeme előtt az EU hatvanas és hetvenes évekbeli közös agrárpolitikája elérendő célként (paradicsomi állapotként) lebeg. Ennek lényege ugyanis a mezőgazdasági jövedelempótlás volt, garantált árakkal és ezen keresztül ösztönzött földáremelkedés révén. Ugyanakkor az 1992 óta folyó reformok, különösen pedig az 1999. márciusi berlini határozatok (*Schrader* [2000]) új irányt szabtak az európai uniós agrárpolitikának. A korábbi tervgazdasági módszereket fokozatosan piacbarát megoldások váltják fel, eközben pedig a nettó befizetők határt szabtak a közös kasszára épülő nagyvonalúságnak. Emellett a termelés növekedése helyett a vidékfejlesztés és a tájvédelem kerül előtérbe. A vidéki élet immár egyáltalán nem föltétlen kötődik a földből való megélhetéshez. Ez a hangsúlyváltozás mind az EU-n belüli adófizetői többség, mind a fejlődő országok és az Egyesült Államok WTO-ben képviselt törekvéseit megjeleníti. Igaz, a fordulat élesen ellentétes a tagjelölt országok agrárpolitikáját ma még uraló termelői érdekképviselő szempontjával. Ez utóbbi számára az EU főképpen fejőstehen lenne, ami termelési és jövedelempótló támogatással pótolná azt a tőkét, amit az elmúlt évtizedekben térségünk mezőgazdaságába nem fektettek be.

Szembeszökő, hogy az agrárium helyének kialakítása jellegzetes *közösségi választás*, hiszen sok tekintetben ez határozza meg egy nemzet mineműségét. A közép-kelet-európai tagjelöltek még nem mentek át azon a fejlődési szakaszon, amin a mai EU-államok az ötvenes, hatvanas és hetvenes évtizedben. Így a területi, a foglalkoztatási, a közlekedési infrastrukturális, meg a környezeti problémahalmaz egyetlen ágazati *feszültségponttá* alakul át.

E nehézségekre elvileg megoldást jelentene az EU regionális politikája, különösen akkor, ha a Bizottság 2002. januári javaslatát követve a kisebb agrártámogatást bőkezűbb területfejlesztéssel kárpótolnák. A javaslat „apró” gyengéje csupán az, hogy a tagjelöltek államigazgatása – a PHARE-, ISPA-, Sapard-programok tapasztalata szerint – az efféle összegek töredékét sem képes lehívni, még kevésbé hatékonyan hasznosítani.

Ezért belátható, hogy az EU-csatlakozás, főképpen az agrártámogatási vita ténylegesen *többféle*, egymással csak részben érintkező kérdéskört helyezett *új megvilágításba*. Ezek: a területfejlesztés, a közigazgatási reform, a képzés, a társadalmi szerkezet és – nem utolsósorban – a jövőképpel is összefüggő várakozások. E kérdések nem kötődnek a közvetlen jövedelempótlás 1:4 (vagy más) arányához. Viszont közös bennük az, hogy mind a tudományági elemzésekben, mind az integrációs stratégiában kevésbé feldolgozott témakörök. Jól látható, hogy az EU-alapokból járó vagy nem járó összegek nagysága és ütemezése *mellékkérdés* azokhoz a súlyos és mélyreható dilemmákhoz képest, amit például a tömegközlekedés vagy egyéni közlekedés, ipari vagy bio-mezőgazdálkodás, internet- vagy ipari társadalom, szolgáltató vagy szolgáltató állam (és az ezekhez rendelt közteherszint) alternatívája az uniós csatlakozás kapcsán már a közbeszéd tárgyává tett.

Bármi legyen is a válasz, az aligha lesz negyven másodperces tévéhírben elmondható. Márpedig éppen e válaszoktól függ majd az EU-tagság költsége és haszna, az a mérleg, amit egy, két meg három évtized múltán is újra meg újra el kell majd készíteni. És jórészt ettől függ majd az is, miképpen fogadja a tagjelöltek társadalma az erősödő versengést, miképpen tudja segíteni a területi és képzettségbeli szakadék csökkentését, azaz lehetővé tenni a *növekedés fenntarthatóságát*. A felsoroltak a tagjelöltek számára az EU-tagokénál is súlyosabb gondot jelentenek, ami az élenjáró országokban erősödő euroszkepticizmusban is megjelenik (a cseh polgári tömörüléstől az észt többségi vélekedésig). Ekkor pedig nem az lesz a döntő kérdés – amit a kereskedelmi konvergenciaelméletében kérdezzünk –

, hogy hány év múlva érjük utol Ausztriát, hanem más, jelenleg kevésbé kutatott társadalmi és környezeti kérdések várnak választ.

6. Ez – a *környezeti egyensúly* – az EU-hoz közelítő hosszú távú fejlődés *hatodik* kulcskérdése. Miközben a kilencvenes évtizedben ez a terület a közösségi vívmányok leggyorsabban gyarapodó (s egyben legköltésesebb) részévé vált, a zöld tematika csak érintőlegesen szerepel a tagjelöltek politikai törekvéseiben. Kézenfekvő, ha arra utalunk, hogy az ökológia új, tudományközi megközelítést, más szabályozási szemléletet, más *kiadási súlypontokat* igényel, mint ami a tisztán rövid távú gazdasági érdekképviselőre beállt politikai döntéshozatalból adódik. Minél inkább eltér ez a normatíva a leíró elemzés eredményétől, annál súlyosabbnak láthatjuk az Európai Unió és a tagjelöltek közt e téren kialakult „süketek párbeszédét”. Míg az Európai Unió 1997. decemberi jelentése, amely 120 milliárd euróban (az azévi közösségi költségvetés másfélszerezésében) szabta meg a tagjelöltek által *minimálisan* elvégzendő környezetvédelmi befektetések szintjét (aminek 10 százaléka sem lehet segély), a tagjelöltek – történelmi érvekkel – szabotálják a kérdést, időről időre *csökkenő arányban* fordítanak közpénzeket e célra.

A megoldás bizonyára kétoldalú iterációs folyamatban alakul majd ki. Az EU talán fokozatosan felismeri, hogy ha a környezet közös érdekű, közös kasszából (is) áldozni kell rá. Másfelől a tagjelöltek talán idővel fölhagynak azzal a megközelítéssel, amelyben saját érdeküket (így a generációk közti szolidaritást) nem másoknak tett engedményként értelmezik, és így (majd) hajlandók (lesznek) áldozni is rá. Minél előbb intézményesül a környezeti szempont az államháztartási döntéshozatalban is, annál konkrétabb és gyorsabb eredmények várhatók e hosszú társadalmi tanulási folyamatban.

Integrálódás, globalizáció és elméleti kérdőjelek

Az eddigiekben három, egymással szorosan összefüggő kérdéskör irodalmát tekintettük át: az átalakulás elméletét, az új fejlődés-gazdaságtant és az integrációkutatást. Kézenfekvő, hogy a közép-európai országok nem öncélként kíváncsoznak az EU-ba, hanem *globális versenyképességük növelése érdekében*. Jelenleg elég keveset tudunk a sikert megalapozó általános okokról és feltételekről. A siker feltételeit a közgazdasági elmélet szintjén igen *könnyű* axiomatikus jelleggel *kimondani* – hiszen ki ne tudná, hogy a bizalomról, a szavahihetőségről, a szolid politikáról, a jól működő intézményekről, a jogállamiságról van szó –, annál *nehezebb a gyakorlatban életre hívni*. Mint azt áttekintettük, az átalakulás és a fejlődés elméleti az intézmények központi szerepének elismerésében, a főáramú megközelítésből levezethető szolid gazdaságpolitika elfogadásában és a társtudományok eredményeinek erősödő felhasználásában találkoznak egymással. A második generációs reformlépések *természete* ugyanis jórészt *azonos*, akárcsak az általuk elérendő *cél*: a fenntartható növekedés.

A második generációs reformfeladatok sokkal összetettebbek és nehezebbek is, mint a stabilizálás, liberalizálás és privatizálás volt, méghozzá legalább három okból (*Krueger* [2000] 591. o.). 1. A döntéseknek már az elindításához is szükség van a politikai mechanizmus mozgásba hozatalára. 2. A kérdések szerteágazó volta és a válaszok kultúra- és értékfüggősége miatt nincs olyan standard receptkönyv, mint amiből a kereskedelmi nyitás vagy a pénzstabilizálás feladatát meg lehet oldani. 3. Olyan területeken változtatják meg a *status quót*, ahol évtizedek óta bebetonozódtak a viszonyok, így a szakértők számára nyilvánvaló módosítás pusztán igényét is a közvélemény széles rétegei kétségbe vonják (lásd egészségügy).

Idézzük fel, hogy a második generációs reformok során értékrendek szembesülnek egymással, így a szakmai konszenzus még országon belül is nehezen képzelhető el, és

erőteljesebben áll ez EU- vagy világméreteken. Így a kísérlet és tévedés (*trial and error*) módszerének, valamint a folytonos nyílt párbeszédnek pótolhatatlan szerepe van és lesz is. Minél többféle tapasztalat és ellenpélda ismeretes, annál alaposabb további elemzésekre van szükség. Gyakran *nem tudunk eleget* arról, hogy milyen *tényezők* határozzák meg a *minőséget*, ez pedig az elegáns elméleti megoldások gyakorlati alkalmazásának erőteljesen határt szab. Legyen szó a reformokban visszatérő bármely kérdésről, így az oktatás és a növekedés viszonyáról, a szolid banki és befektetői gazdálkodás alapjairól,⁹ a bizalom és az ellenőrzés viszonyáról (főleg összetett nagyszervezetekben és az alkalmazottak odaadását igénylő munkakörökben, a műtőorvostól a befektetői tanácsadóig), súlyos gondot jelent a vizsgálандó részfolyamatok és összefüggésük számszerűsítése, így pedig a modern közgazdasági elemző apparátus bevetethetősége. Itt szembeötlő átváltási összefüggéssel (*trade-off*) van dolgunk: a szélesebb megközelítések magukba tudják építeni a korábban külső adottságok közé utalt némely tényezőt, ekkor viszont föl kell áldozniuk a kvantitatív módszerek egyik fő vonzerejét jelentő módszertani szigor (Saint-Paul [2000]). Másfelől viszont a formalizált eljárások rugalmassága (általános érvénye) alkalmat adott arra, hogy a szélesebb megközelítések némely felismerését beépítsék saját feltételrendszerükbe. Ezek közé tartozik például az innováció társadalmi tételezettsége, ami forradalmasította (átpolitizálta) a korábban növekedési mechanikaként művelt növekedési elméletet is (Hibbs [2001]).

Mint az EU-összefüggésbe helyezett alkalmazott növekedésemélet hat fő kérdésének példáján bemutattuk, a *gyakorlati érvényre* (alkalmazásra) is igényt formáló közgazdasági elemzésnek természete szerint *nyitottnak kell maradnia* a társtudományok eredményei előtt. A közgazdászok nem képesek saját eszköztáruk alapján megítélni az igazságszolgáltatás minőségét és eredményességét, vagy egyes környezetvédelmi eljárások érdemét. Az elmúlt évtizedek ellenmondásos tapasztalata, így az angol vasúti privatizálás kudarca vagy az amerikai egészségügy ijesztő költségrobbanása óv attól, hogy az axiomatikus feltételekből levezetett elméleti tételeket közvetítő lépcsőfokok nélkül gazdaságpolitikai egyenreceptekké fordítsuk le. A szakmailag megalapozott javaslatokhoz a *közösségi választások* nyílt és demokratikus megfogalmazására éppen úgy szükség van, mint a *társtudományok* bevonására. Az EU-n belül jelenleg folyó, jellegzetesen második generációs reformviták aligha vezetnek eredményre más módon, hiszen a vidékfejlesztés, a döntéshozatali rend, a területfejlesztés, a jóléti reform (a jogosultságok átvihetősége az uniós munkapiac elemi feltétele), a környezetvédelem vagy a közös véderő kérdése tipikusan többrétű mérlegeléssel találhat a jelenleginél eredményesebb megoldásra. Mivel pedig a tizenötök kibővülése 12 taggal nem lesz egyszerű, hanem hosszú távú, paradigmátikus átrendeződéseket kényszerít ki (Eatwell és szerzőtársai [1995]), az elmélet fejlődésének iránya és eredményessége aligha lesz közömbös az európai gazdaságfejlődés egésze és világgazdasági helyezése szempontjából.

Hivatkozások

- ASLUND, A. [2001]: The myth of output collapse after communism. Carnegie Endowment for International Peace, Russian and Eurasian Programme, Washington, Working Papers, 18. sz., március.
- BALASSA B. [1993]: Outward orientation. Megjelent: Balassa Béla: Policy Choices for the 1990s. MacMillan, Basingstoke, 3–53. o.

⁹ A második bázeli alapelvek gyűjteményét például mindenki támogatja – a bankok kivételével; ugyanígy az Enron-csőd után az amerikai számviteli alapelvek (IAS) átvételét is mindenki támogatja, csak a könyvvizsgálók nem.

- BATES, R.–KRUEGER, A. [1993]: Introduction. Megjelent: *Bates, R.–Krueger, A.* (szerk.): *Political and Economic Interactions in Economic Policy Reform*. Basil Blackwell, Oxford, 1–27. o.
- BAUER, P. [2000]: From subsistence to exchange. Megjelent: *Bauer, P.*: *From Subsistence to Exchange and Other Essays*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 3–15. o.
- BEHRMAN, J.–SRINIVASAN, T. S. [1995]: Introduction to policy reform, stabilisation, structural adjustment and growth. Megjelent: *Behrman, J.–Srinivasan, T. S.* (szerk.): *Handbook of Development Economics*, 3B. kötet, Elsevier, Amszterdam, 2467–2496. o.
- BLOMMESTEIN, H.–MARRESE, M.–ZECCHINI, S. [1991]: *Centrally Planned Economies in Transition*. OECD, Párizs.
- BÖHM, F. [1982]: The non-state (“natural”) laws inherent in a competitive economy. Megjelent: *Stützel, W.–Wattrin, C.–Willgerodt, H.–Hohmann, K.* (szerk.): *Standard Texts on the Social Market Economy*. G. Fischer Verlag, Stuttgart, 107–113. o. (az eredeti német nyelvű tanulmány megjelenési időpontja: 1933.)
- BRAGA DE MACEDO, J. [2001]: The euro in the international financial architecture. *Acta Oeconomica*, 51. évf. 3. sz., 287–314. o.
- BRUTON, H. [1998]: A reconsideration of import substitution. *The Journal of Economic Literature*, 36. évf., 2. sz. 903–936. o.
- BUCHANAN, J. [1992]: A törvény és a láthatatlan kéz. Megjelent: *Buchanan, J.*: *Piac, állam, alkotmányosság*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. 39–51. o. (Az eredeti megjelenés időpontja: 1977.)
- CASSEL, D. (szerk.) [1998]: *Europäische Integration als Ordnungspolitische Gestaltungsaufgabe*. Duncker und Humblot, Schriften des Vereins für Socialpolitik, Berlin, Band 260.
- CHUBAIS, A.–VISHNIEVSHKAYA, M. [1995]: Russian privatisation in mid-1994. Megjelent: *Aslund, A.* (szerk.): *Russian Economic Reform at Risk*. Frances Pinter–St. Martin’s Press, London–New York, 89–99. o.
- COTTARELLI, C.–SZAPÁRY GY. (szerk.). [1998]: Mérsékelt infláció. IMF–MNB, Washington–Budapest.
- CSABA LÁSZLÓ [2000]: Az átalakulás sokszólamúsága. *Európai Szemle*, 11. évf. 2. sz. 61–84. o.
- CSABA LÁSZLÓ [2002]: Economics in Hungary before and after transition. Megjelent: *Kaase, M.–Sparschuch, V.* (szerk.): *Handbook of Three Social Sciences in Central and Eastern Europe*. Wissenschaftszentrum Informationszentrum, Berlin, Maison des Sciences de l’Homme–Collegium Budapest, Berlin–Párizs (megjelenés alatt).
- DALLAGO, B. [1993]: A privatizáció mint a gazdaság átalakításának eszközei: a nyugati tapasztalatok. *Külgazdaság*, 9. sz. 34–39. o.
- DELONG, B. [2000]: The triumph of monetarism? *The Journal of Economic Perspectives*, 14. évf. 1. sz. 83–94. o.
- DORN, J.–HANKE, S.–WALTERS, A. (szerk.) [1998]: *The Revolution in Development Economics*. The Cato Institute, Washington.
- DORNBUSCH, R. [1993]: *Stabilisation, Debt and Reform. Policy Choices for Developing Countries*. Harvester Wheatsheaf, New York.
- DORNBUSCH, R. [2000]: *Keys to Prosperity: Free Markets, Sound Money and a Bit of Luck*. The MIT Press, Cambridge, Mass.
- EATWELL, J.–ELLMAN, M.–KARLSSON, M.–NUTI, M.–SHAPIRO, J. [1997]: Not “Just Another Accession”. *The Political Economy of EU Enlargement to the East*. Institute for Public Policy Research, London.
- EUCKEN, W. [1948]: On the theory of centrally administered economy. An analysis of the German experiment, I–II. *Economica*, új folyam, 15. évf. 1. sz., 79–100. o. és 2. sz. 173–193. o.
- EUROPEAN COMMISSION [1990]: *Stabilization, liberalization and devolution. Assessment of the economic situation and reform process in the Soviet Union*. *European Economy*, 45. sz.
- GREENAWAY, D.–MORGAN, W.–WRIGHT, P. [1998]: Trade reform, adjustment and growth: what does the evidence tell us? *The Economic Journal*, 108. évf. 450. sz. 1547–1561. o.
- HARE, P. G. [2001]: Intézményi változások és gazdasági teljesítmény az átalakuló gazdaságú országokban. *Külgazdaság*, 10. sz. 4–34. o.
- HAYEK, F. A. [1992]: *A végzetes önhiúság*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- HIBBS, D. [2001]: The politicisation of growth theory. *Kyklos*, 54. évf. 2–3. sz. 293–316. o.

- IMF/OECD/IBRD [1991]: A Study of the Soviet Economy, I–III.kötet. Government Printing Office, Washington, D.C.
- KOLODKO, G. W. [2001]: Globalizáció és felzárkózás. Átalakuló gazdaságok a recessziótól a növekedésig, I–II. rész. *Külgazdaság*, 2. sz. 22–40. o. és 3. sz. 17–41. o.
- KORNAI JÁNOS [1989]: Indultatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében. HVG Kiadói Rt., Budapest.
- KORNAI JÁNOS [1993]: Transzformációs visszaesés. *Közgazdasági Szemle*, 7–8. sz. 569–599. o.
- KORNAI JÁNOS [2000]: Tíz évvel a Röpirat angol kiadásának megjelenése után. *Közgazdasági Szemle*, 9. sz. 647–662. o.
- KORNAI JÁNOS–HAGGARD, S.–KAUFMANN, R. (szerk.) [2001]: *Reforming the State: Fiscal and Welfare Reforms in Post-Socialist Countries*. Cambridge University Press, Cambridge.
- KÖRÖSSÉNYI ANDRÁS [1994]: A jobboldal vereségének okai. *Valóság*, 38. évf. 10. sz.
- KÖVES ANDRÁS–MÁRER PÁL (szerk.). [1991]: *Külgazdasági liberalizálás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó–Kopint–Datorg Rt. Budapest.*
- KRUEGER, A. O. [1998]: Wither the IMF and the World Bank? *The Journal of Economic Literature*, 36. évf. 4. sz. 1983–202. o.
- KRUEGER, A. O. [2001]: Agenda for future research. What we need to know. Megjelent: *Krueger, A. (szerk.): Economic Policy Reform: The Second Stage*. The University of Chicago Press, Chicago–London, 585–594. o.
- KYDLAND, F.–PRESCOTT, E. [1997]: Rules rather than discretions: the inconsistency of optimal plans. *Journal of Political Economy*, 87. évf. 3. sz. 473–492. o.
- LAKI MIHÁLY [1989]: Az új politikai szervezetek a gazdaságpolitikáról és a gazdaságirányításról. *Tervgazdasági Fórum*, 5. évf. 4. sz. 1–17. o.
- LAL, D. [1993]: *The Repressed Economy*. Edward Elgar, Cheltenham (Anglia)–Northampton (Egyesült Államok).
- LÁMFALUSSY, A. [2000]: *Financial Crises in Emerging Markets*. Yale University Press, New Haven.
- LÁNYI KAMILLA [1996]: Szociális piacgazdaság – nálunk, most? 2000, 8. évf. 4. sz. 8–17. o.
- MALLE, S. [1994]: *Privatisation in Russia: a comparative study in institutional change*. Megjelent: *Csaba László (szerk.): Privatization, Liberalisation and Destruction: Recreating the Market in Central and Eastern Europe*. Dartmouth Publ.Co, Aldershot (Egyesült Királyság)–Brookfield (Egyesült Államok) 71–101. o. Újraközli: *Pejovich, S. (szerk.): The Economics of Property Rights*, II. évf. E. Elgar Cheltenham (Egyesült Királyság)–Northampton, Mass. (Egyesült Államok), 2001, 403–433. o. – *The International Library of Critical Writings in Economics sorozat*, 129. sz.
- MEGGISON, W. L.–NETTER, J. [2001]: From state to market: a survey of empirical studies on privatisation. *The Journal of Economic Literature*, 39. évf. 2. sz. 321–389. o.
- MURREL, P. [1995]: The transition according to Cambridge, Mass. *The Journal of Economic Literature*, 33. évf. 1. sz. 164–178. o.
- NAGY ANDRÁS [2001]: Az intézmények átalakulása és a fejlett gazdaságok utolérése. *Közgazdasági Szemle*, 11. sz. 920–949. o.
- NELSON, J. M.–TILLY, CH.–WALKER, L. (szerk.) [1999]: *Transforming Post-Communist Political Economies*. The National Academy Press, Washington.
- OLSON, M. [1987]: *Nemzetek felemelkedése és hanyatlása. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.*
- PAULSON, J. A. (szerk.): [1999]: *African Economies in Transition*, I–II. kötet. St. Martin's Press, New York.
- PERKINS, D.–ROEMER, M. (szerk.) [1991]: *Reforming Economic Systems in Developing Countries*. The Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- PORTES, R. [1991]: A reform útja Közép- és Kelet Európában. *Külgazdaság*, 35. évf. 11. sz. 14–29. o.
- ROLAND, G. [1991]: Political economy of sequencing tactics in the transition period. Megjelent: *Csaba László (szerk.): Systemic Change and Stabilization in Eastern Europe*. Dartmouth Publishing Co. Ltd, Aldershot (Egyesült Királyság)–Brookfield (Egyesült Államok) 45–64. o.
- SAINT-PAUL, G. [2000]: The new political economy. *The Journal of Economic Literature*, 38. évf. 4. sz. 915–925. o.
- SCHARDAX, F.–REININGER, TH. [2001]: The financial sector in five central and eastern European

- countries: an overview. Oesterreichische Nationalbank, Focus on Transition, Bécs, 7. évf. 1. sz. 30–64. o.
- SCHNEIDER, F. [1993]: The federal and fiscal structures of western democracies as model for a federal union in former communist countries? Megjelent: *Wagner, H.-J.* (szerk.): On the Theory and Policy of Systemic Change. Physica Verlag, Heidelberg–New York, 35–154. o.
- SCHRADER, J. V. [2000]: CAP reform, the Berlin summit and EU-enlargement. *Intereconomics*, 35. évf. 5. sz. 231–242. o.
- STIGLITZ, J. [2000]: Reflections on the theory and practice of reform. Megjelent: *Krueger, A. O.* (szerk.): *Economic Policy Reform—the Second Stage*. University of Chicago Press, Chicago–London, 551–584. o.
- UN [2001]: Un Economic Commission for Europe: *Economic Survey of Europe*, 1. sz. Genf–New York.
- VANBERG, V. [2001]: *The Constitution of Markets. Essays in Political Economy*. Routledge, London–New York.
- WILLIAMSON, J. [1994]: In search of a manual for technopols. Megjelent: *Williamson, J.* (szerk.): *The Political Economy of Policy Reform*. Institute of International Economics, Washington, 9–47. o.
- WILLIAMSON, J. [2000]: What should the World Bank think about the Washington Consensus? *The World Bank Research Observer*, 15. évf. 2. sz. 251–264. o.
- WILLIAMSON, O. [2000]: The new institutional economics: taking stock, looking ahead. *The Journal of Economic Literature*. 38. évf. 3. sz. 595–613. o.
- WORLD BANK [1996]: *From Plan to Market*. The World Development Report. Washington, D.C.